

“... והעמידו תלמידים הרבה...” (מסכת אבות א' א.)

עקרונות-יסוד הרמנויטיים-דידקטיים בהוראת ספרות הפתגמים

שמעון אורן

מבוא

מאמר זה מהווה נדבך נוסף לנסיונות לשלב את ממצאי הגות ההרמנויטיקה המודרנית ואת ממצאי הסמיוטיקה – תורת הסימנים הכללית¹ – בתחומי החינוך וההוראה. במאמר “ההרמנויטיקה המודרנית והחינוך לתפילה”² הנחננו, שתורות ההוראה בתחומי ההומניסטיקה וביהדות לא הביאו בחשבון בין שיקולי הדעת הדידקטיים את הרכיב היסודי, ולדעתנו החשוב ביותר, את הרכיב הפרשני. רכיב זה הוא החוליה המגשרת בין הקורא-הלומד-המתבונן-המאזין לבין “הטקסט” הנקרא-הנלמד-הנצפה-והנשמע. רכיב זה בנוסף לרכיב הסמיוטי, המקבל את ביטוי הדידקטי במערכת מורכבת ומגוונת של קשרי-גומלין בין האדם ל-“טקסט” באמצעות סימנים רבים ומגוונים, אמורים להוות מאגר של רעיונות חדשניים בהוראת כל תחומי-הדעת ההומניסטיים. תחומי-דעת אלה כוללים רכיבים הנתונים לאפשרויות רבות ומגוונות של פרשנות, והם תלויי-הקשרים תרבותיים, חברתיים, כלכליים ופוליטיים. שיקולי הדעת של תורות הפרשנות והסמיוטיקה אינם כלולים לא בשיקולי הדעת הפסיכולוגיים על תחומיהם השונים – ההתפתחותיים והדיפרנציאליים – ולא בתפיסה המבנית של ה-“טקסטים” השונים.

מאמר זה הוא גיבוש אחת מהשיחות ששוחחנו וביירונו, ברר היטב, אחי, אברהם ז"ל ואני, במפגשי החינוך שקיימנו מפעם לפעם בבית הספר רוג'וזין במגדל העמק ובהשתתפות חבר המורים של בית הספר. מצאתי כראוי וכנכון להביאו בקובץ המוקדש לזכרו. יהי זכרו ברוך.

- 1 עיין במאמרים של ת.א. סיביאק על המסכת הסמיוטית (1977), וכן בספרו של ריצ'רד ה. פלמר, הרמנויטיקה, על התפתחות ההשלכות בתחום זה על המתודולוגיה בכלל ועל שיטות החינוך במיוחד.
- 2 עיין מאמרו של ת.א. סיביאק (1972), סמיוטיקה, ועיין ש. אורן (1990), ההרמנויטיקה המודרנית, עמ' ל"ז-מ'.

את מיטב מעיינינו נרכז במאמר זה במערכת היחסים המורכבת, הגלויה והסמויה בין האדם כמכלול לבין כל המבעים והביטויים של יצירתו האמנותית המילולית והלא-מילולית, הנידונים בפילוסופיה ההרמנויטית במהלך מאתיים השנים האחרונות. לדעתנו, עשויה ההרמנויטיקה להניח יסוד חשוב בפיתוח מערכת מתודולוגית של כל תחומי הדעת ההומניסטיים, כל אחד בנפרד, וכולם כמכלול.

בנוסף לפילוסופיה ההרמנויטית הופכת התנועה הסמיוטית "דמויית העכביש לחובקת את כלל המבע האסתטי". לדעת צ'רלס מוריס, אחד מחשובי הסמיוטיקאים, "האסתטיקה בשלימותה הופכת לתת-מחלקה של הסמיוטיקה".³ ניעזר גם בקצת ממצאיה של הסמיוטיקה בבניית המערכת הדידקטית שלנו. במאמר זה בחרנו במגזר אחד מהמכלול האסתטי, והוא: הוראת הז'אנר הפתגמי במקרא ובמשנה.

'ספר משלי', 'מגילת קהלת' – מספרי המקרא ו'מסכת אבות' – ממסכתות המשנה – כתובים בז'אנר הפתגמי. שלושת הספרים הללו נכללו ונכללים בתכניות הלימודים בכל זרמי החינוך וההשכלה בישראל. ייעשה ניסיון במאמר זה להיעזר בממצאי ההרמנויטיקה המודרנית, המעלה את בעיית הפרשנות – "שחזור טקסטים והבנתם כראוי, פענוח סמלים ותרגומם, ותפיסת הקשרים היסטוריים, ונסיגות להבין את מכלול ההתנהגות האנושית על מגוון פעילויותיה והתנהגותה"⁴ לראש מעייניה. ניסיון זה ילווה, כאמור, במעט ממצאים של הסמיוטיקה. כדי להחיל וליישם ממצאים מתורות אלה בחרנו ביחידה דידיקטית מצומצמת, יחסית, ועל יחידה זו ננסה לבנות את כלל שיקולינו הרלבנטיים.

נתרכז במשנה הראשונה ב"מסכת אבות". משנה זו זכתה כבר לעיון ולהעמקה מבחינות מסוימות,⁵ הן מהבחינה ההיסטורית, היסטוריוסופית, פילוסופית, חינוכית ומשפטית. כמו כן זכתה משנה זו אף לעיון דידיקטי-מעשי די נרחב, המתבסס על הידע המחקרי שכבר נצבר. ואף על פי כן, על אף הממצאים המחקריים בתחומי הדעת השונים המפורטים לעיל, מצאנו לנכון להעלות ולהציע רעיונות דידיקטיים נוספים, המעוגנים בממצאי אסכולות הרמנויטיות כנות ימינו, בשל הקומפוזיציה המיוחדת של משנה זו. במשנה זו מתרכזים אלמנטים שונים, המאפשרים את שילובם של ממצאים מתחומים שונים. השלכות ויישומים של ממצאים אלה בפתגמים אחרים יתאפשרו בהתחשב באלמנטים הייחודיים של כל פתגם ופתגם. המשנה בה בחרנו כוללת רכיב סטרוקטוראלי מיוחד, שאינו נמצא בשאר משניות "מסכת אבות". רכיב סטרוקטוראלי זה מאפשר להעלות הצעות ושיקולי דעת הרמנויטיים

3 עיי' ת.א. סיביאק (1977), המסכת הסמיוטית, עמ' 52. ועיי' פליק ווי', (1977), הסמיוטיקה כמדע, הז'אנר טיפוגרפי: 'באימרוך המתודה הסמיוטית לעיתים קרובות אנו מתכוונים לגלות את השפעתו האפשרית של אוניברסיטת בתוך על קולטור, שעליהם הוא יכול לפעול כסימן'. "בהמשך מאמרו הוא מציב שאלה חשובה לעיוננו: "האם די בכך שפריש מסוים ממלא את הפונקציות של הבעת רגשותיו של הדובר, או של עירור רגשות אצל השומע, או של השפעה על עמדותיו ועל התנהגותו, כדי לקבוע שהוא סימן פונקציונלי כאלה הן הפונקציות הטיפוסיות של הסימנים האמנותיים..." (שם, עמ' 32).

4 עיי' א. שמהלי (1981), אורם במצור, עמ' 251–252.

5 עיי': ביבליוגרפיה להלן.

נוספים, המביאים בחשבון תפיסות מערכתיות מבוניות שהן גם סינכרוניות, גם דיאכרוניות וגם טקסטואליות.

הניתוח הטקסטואלי-הדידקטי המוצע יביא בחשבון גם מציאויות חיים במרחב הזמן העכשווי, העבר הקרוב ואף הרחוק, והעתיד החזוי, והשלכותיהם על הבנתם של טקסטים. יובאו בחשבון גם הקורא-המתכוון ומימדי קיומו העכשוויים והעתידיים. הקומפוזיציה המיוחדת של משנה זו מאפשרת שילוב אלמנטים מתודולוגיים רב-כיווניים. באופן זה יוצעו מירב האפשרויות הטמונות בהחלת ממצאי ההרמנויטיקה המודרנית והסמיוטיקה על הוראת תחומי הלימוד ההומניסטיים.⁶

שיקולי הדעת דלהלן, אינם אלא תוספת לשיקולי הדעת, שכבר הוצעו בהוראת משנה זו עד כה. משום כך לא באנו לבטל את המצוי כבר אלא רק להוסיף עליו. כמו כן נתייחס, מפעם לפעם, להשלכות יישומיות אפשריות בהוראת תחומי-דעת אחרים בהומניסטיקה וביהדות.

בשנים האחרונות זכה הז'אנר הספרותי של הפתגם למחקרים רבים.⁷ ואכן, הממצאים המחקריים ודברי ההגות, שנכתבו לאחרונה, מאפשרים לנו להיעזר בהם ולשלבם בשיקולי הדעת שלנו. מצאנו בכלל המחקרים הללו, אף באלה שמגמתם דידקטית בעיקרה,⁸ את החלתם של שיקולי דעת דידקטיים בסיוע אמצעי-העזר: המחשה, הפשטה ועיכשוו (אקטואליזציה) כאמצעים הדידקטיים הבלבדיים בהוראה. אמצעים דידקטיים אלה הם מן המעולים בהוראת תחומי-דעת, שהיסוד המוחשי הוא הדומיננטי בהם, אך אמצעים אלה עלולים להיות לרועץ בהוראת תחומי-דעת, שהיסוד המופשט הוא הדומיננטי בהם. שימוש מופרז ולא-מבוקר של אמצעי-עזר אלה עלול להניב פירות הפוכים. הוא עלול להוביל לפישוט, לרידוד ולשיטוח תהליכי ההפנמה של החומר הנלמד. ההגות ההרמנויטית אמורה, לדעתנו, לסייע לבנות קומה נוספת על דרכי ההוראה המקובלים ועל אמצעי-העזר המקובלים ולהניח יסודות לתהליכי הפנמה ראויים של מושגי יסוד מופשטים, המונחים ביסודות של לימודי ההומניסטיקה בכלל ובז'אנר הפתגמי במיוחד.⁹

6 עיין תומס א. סיביאק (1977), המסכת הסמיוטית, עמ' 48-52.

7 עיין ג. חזן רוקם (1978), פתגמים בסיפורי-עם, וביבליוגרפיה העשירה בסוף המחקר.

8 ראה ביבליוגרפיה להלן: המשנה וחכמה (1985). וראה גם י. כהן יונתן וש. ולר (1978), נושאים במסכת אבות. שני הפרסומים יצאו על ידי המרכז לתכניות לימודים. שני פרסומים אלה מביאים בחשבון התייחסויות פסיכולוגיות של התלמידים לנושאים הנלמדים כגורמים חשובי ערך בהוראת תורה שבע"פ. ואכן יש להביאם בחשבון. אך סכנות הפישוט והרידוד עומדות לפתחם, ומונעות את ההפנמה היצירתית במידה הראויה. עיין ק. פרנקנשטיין (1971), שיקום האינטליגנציה, הפרק: "הלמידה בחזרת אמצעי ההפנמה (הקטגוריה של ה'אפשרי')", עמ' 117-136.

9 עיין בספרה של ליה קרמר-חיון (1986), שיקולי דעת, עמ' 94-129. בהבחנת סגנונות הלמידה השונים המתייחסים למורכבות של תהליך הפקת המידע מצביעה המחברת על מידת התואמות של מודלים להוראה עם סגנונות הלמידה. בתיאור סוגי הרצפים הנוצרים, בסגנונות למידה שונים, מעומתים זה לעומת זה סגנון למידה הוליסטי-שלימותי וסגנון סריאלי-סידרתי (Holism vs. Serialism). ככל הסגנונות והמודלים המוצעים לא הובאו בחשבון ממצאים הרמנויטיים המשלבים התייחסויות תלויה-הקשר סובייקטיביים של הלומד (עיין שם, עמ' 123-129).

א. חקר הפתגם והקשריו

הפתגם זכה למחקרים ולהתייחסויות מחקריות משמעותיות רק בחמישים השנים האחרונות. בתקופה זו עבר המחקר בתחום זה מעין ביסודות הפילולוגיים של גלגולי משמעויות של פתגמים לחקר "הקשר בין השקפות עולם האצורות כפתגמים" ונסיונות להתחקות אחר "אופי לאומי" – תוצר של "בית היוצר" שלהם (Sitz im Leben). בשלב זה היתה המגמה העיקרית פרסומם של קובצי פתגמים של קבוצות אתניות שונות מתוך ניסיון לחשוף את המשותף ביניהם, העשוי לגלות את ה"אופי הלאומי" המסתתר בהם.

היה זה טיילור¹⁰ שהניח את היסודות והתווה קווים לחקר הפתגם כענף ייחודי בפולקלוריסטיקה בהתבססו על עקרונות האסכולה ההשוואתית, הגיאוגרפית-היסטורית, שבמסגרתה פעל את פעולתו העניפה. מגמתו העיקרית של טיילור היתה "חיבור מונוגראפיות המתארות גלגולים גיאוגרפיים והיסטוריים של פתגם יחיד, התחקות אחר ואריאנטים של פתגמים בעוברים מחברה לחברה ומאזור גיאוגרפי אחד למשנהו." בעיית ההגדרה של הפתגם לא מצאה את פתרונה עד לתקופת טיילור. מחקריו קידמו את תהליך התפיסה האוניברסלית של הפתגם ואת תהליך חקר רכיבי היסוד של הפתגם היחיד וקבוצות של פתגמים, גלגוליהם והתפתחותם. החיסרון בתפיסה אוניברסלית מנע את גיבושה של הגדרת הפתגם – יסוד המאפשר בניית תיאוריות ותפיסות חדשות.

בעשרים השנים האחרונות כיווני ההתפתחות בחקר הפתגם הם מערכתיים ופונקציונליים. הבעיות העיקריות בשנים אלה בחקר הפתגם הן: שימוש ומבנה. מוקד המחקר הוא: חקר ההשלכות המבניות של הפתגם על אופן ישימתו בחיי החברה. הגדרת "הפתגם" מבחינה ספרותית אמורה היתה להציב אתגרים חדשים לפני החוקרים ולפתוח אפשרויות פרשניות רב-גוניות. ואכן פריצת הדרך בכיוון זה נעשתה על ידי ג'וזף רוקס. היא הראשונה שהגדירה את הפתגם הגדרה מקיפה ואוניברסלית. הגדרתה מתבססת על ממצאי התפיסות המערכתיות והמבניות, פירות גישתו הסטרוקטוראליסטית של לוי-שטראוס¹¹ בשילוב תרומותיו של טיילור. הגישה לאוניברסליזציה של הפתגם ולחיפוש רכיבים מבניים ותמטיים משותפים לתרבויות שונות הניבה ספרות דחבה בחקר תהליכים סימביוטיים של תרבויות, בעיקר בחקר הז'אנר הפתגמי במקרא.¹² ההגדרה של הפתגם המוצעת על ידי ג'וזף רוקס היא:

"הפתגם הוא יחידת טכסט קצרה שמאפייניה הם: ניסוח תמציתי בלשון פואטית; טיכום של ניסיון קולקטיבי; תבנית לוגית ושימוש חוזר ונחזר-לשינוי בקבוצה אתנית-תרבותית מסוימת. הפתגם העממי הוא מבע בעל ניידות, העשוי לנדוד מן הספרות הכתובה אל הספרות שבעל-פה, וחוזר חלילה. בד בבד משולבים

10 עיין ג. חזן-רוקס (1978), פתגמים בסיפורי-עם, עמ' 11–12.

11 עיין ז. לוי (1978), הרמנטיקה, עמ' 177–202. וכן בספרו (1976): סטרוקטורליזם, עמ' 70–95.

12 עיין מ. פוקס (1973), "תפיסת האלהות", עמ' 162–170 והביבליוגרפיה הרחבה המלווה את המאמר לכל הזכרה.

הפתגמים בהקשרים שניתן לכנותם הקשרים התנהגותיים: בדיבור המופיע באינטראקציות בין אישיות מסוגים שונים ובהיקפים שונים של משתתפים מן הדיאלוג האינטימי ועד לנאום.

הפתגם הוא פרשנות לסיטואציה של התנהגות: הוא מפרש מצב, בדרך כלל מצב המעורר תמיהה וקונפליקט אצל החווים אותו או רואים אותו. הפתגם מסכם מצב זה בהסתמך על ערכים, שמקור סמכותם בחברה ובמסורת. השימוש בפתגם מעביר באמצעים פואטיים את הסיטואציה אל תחום החשיבה המושגית. האפשרות ליישם את הפתגם יישום חוזר מוציאה את הסיטואציה החד-פעמית מן הטריביאליות שלה ומעניקה לה משמעות פאראדיגמאטית, בהיותה חלק משרשרת של הזדמנויות המסומנות באמצעות אותה יצירה תרבותית-מסורתית, הפתגם. זה האספקט הפאראדיגמאטי של השימוש בפתגם, שמתוכו מתבאר הצד השווה של כל ההקשרים, שבהם עשוי פתגם להופיע. האספקט הסינטגמאטי של השימוש בפתגם, שמתוכו מתבאר ייחודו של הפתגם בכל הקשר שבו הוא מופיע, מתבטא ביכולתו של כל יחיד מן הקבוצה, שבה רווח הפתגם, לבצע את הפתגם בהקשרים המתאימים. יכולת זו מבוססת על ידיעתו של היחיד את תיחומן הסמאנטי הפאראדיגמאטי של הפתגם. הביצועים השונים יכולים לחשוף משמעויות שונות של הפתגם, בדיוק כפי שביצועים שונים של מילה יכולים לחשוף משמעויות שונות שלה.¹³ (ג', חזן רוקם, 1978 ו-1981).

ג' חזן רוקם מצביעה בהגדרתה על שישה יסודות המאפיינים כל פתגם באשר הוא פתגם, שהוא ז'אנר ספרותי בעל ייחודיות, והם:

- 1) כל פתגם הוא מבצע תמציתי של מצב-התנהגות דילמי.
 - 2) הפתגם אוצר בתוכו הקשרים סמויים ומנקז בין השיטין צד שווה של הקשרי-חיים מצויים ופוטנציאליים.
 - 3) כל פתגם כולל רכיבי יישום ושימוש חוזרים — רכיבים בעלי אופי פאראדיגמאטי.
 - 4) הפתגם כולל בתוכו אלמנטים-ספרותיים נזילים המאפשרים לכל קורא-לומד-שומע במסגרת החברתית שבה נפוץ הפתגם, להעניק לפתגם משמעויות שונות.
 - 5) כל יחיד המשתמש בפתגם ידוע מודע לתיחום הסמאנטי פאראדיגמאטי ואפשרויות השימוש והיישום שלו מותאמים לתיחומים אלה.
 - 6) הפתגם הוא סיכום מועצם של ערכים ואידיאלים, שמקור סמכותם הוא החברה והמסורת, בה מקובל השימוש בו.
- ששת היסודות הללו, מהם בעלי אופי מבני-ספרותי, מהם בעלי אופי התנהגותי-חברתי ומהם בעלי אופי התנהגותי-אינדיבידואלי, מצביעים על טיבו של הצומת בו נפגשים מסלולי החיים של החברה והפרט עם המבצע הספרותי התמציתי ביותר. צומת זה כולל

13 עיין ג. חזן-רוקם (1978), פתגמים בסיפוריים, עמ' 11-12 ובכיבילוגרפיה העשירה בסוף המחקר.

רוכבי־חיים שהם תוצרי ההתנהגות בעבר ובהווה, יחד עם תוצרי־חיים חזויים לעתיד. הפתגם הוא, איפוא, מבע פאראדיגמאטי של יחיד וחברה, המנקז עוצמות חיים מן העבר ומאפשר את התפרצותם בהווה אל העתיד ברב־גוניות האי־סופית, שהחברה והיחיד אמורים להטביע בהם, תוך יישומם ושימושם בתוך תחומים סמאנטיים מודעים וידועים.¹⁴ הגדרתה של ג' חזן רוקם מאפשרת לנו לגשת לניתוח המשנה בה בחרנו לצורך יישום ממצאים הרמנויטיים וסמיוטיים בתחומי החינוך וההוראה בכלל והוראת ספרות הפתגמים בפרט. משנתנו כוללת בין רכיביה — שלושה פתגמי חכמה, המתקשרים למערכת מסגרתית כוללת. מצויים בה שני סוגים של רכיבים : רכיב מילולי ורכיב מבני. כל רכיב מצריך התייחסויות לימודיות והוראתיות שונות. היחס בין שני הרכיבים מציב אפשרויות רבות ומגוונות של אינטרפרטציות, מהן רלבנטיות ומהן לא־רלבנטיות.

מסכת אבות פרק א' משנה א'
 מִשָּׁה קָבַל תּוֹרָה מִסִּינַי,
 וּמִקְרָה לְיְהוֹשֻׁעַ,
 וְיְהוֹשֻׁעַ לְזֶקֶנָיִם,
 וְזֶקֶנָיִם לְנָבִיאִים,
 וְנָבִיאִים מִקְרָה
 לְאַנְשֵׁי פְנֵטַת הַגְּדוֹלָה,

וְהֵם אָמְרוּ שְׁלֹשָׁה דְבָרִים :

הָיָו קְתוּנִים בְּדִין,
 וְהֶעֱמִידוּ תַלְמִידִים הַרְבֵּה,
 וְעָשׂוּ סִיג לַתּוֹרָה.

14 עיין ג. חזן־רוקם (1981), "הפסוק המקראי" עמ' 157–159. במחקר אחר "הפסוק המקראי כפתגם וכציטוט" (1981). מצביעה ג. חזן־רוקם, תוך שימוש בהבחנה של דה־סוסיר בספרו: קורס בלינגוויסטיקה כללית, בין לשון לדיבור, כי "כלל הפתגמים של קבוצה אתנית מסוימת מצטרפים לפרטואר הפתגמים של תרבות זו. לכל אחד מן הפתגמים קיום של לשון, היכול להתממש בקיום של דיבור". המעבר משלב סטאטי לשלב דינמי הוא רכיב חשוב בשיקולי הדעת הדידקטיים איך להורות פתגמים. בהוראת פתגמים המעבר מ"ידע מידעי" סטאטי ל"ידע התכוונתי־התמצאותי" (אינטנציונאלי־אוריינטאטיבי) מהווה אחד מעקרונות היסוד של הוראת הד'אנר הזה. התלמיד מתבקש להשתלב באזורים־הבלתי־מוגדרים (עיין ר. אינגרדן), המקבלים את מילויים על ידי כל קורא־לומד־מתבונן מאזן בדרך אחרת, באופן פעיל ביותר כדי ללמוד ולהפנים את הפתגמים הנלמדים. מעבר זה משמש גם מעבר ממתודולוגיה המבוססת על שיטות הוראה שהיא פרי התפיסה של "עקרון המשפך" למתודולוגיה הנוגה על "עקרון המעיין", המעוגנים בתפיסות שונות של האדם והתייחסויות לטיב הידע. עיין ר. אינגרדן, "ערכים אמנותיים", בתוך: מנחם בריןקר (1989), האם תורת הספרות, עמ' 116 ואילך. עיין צ. לם, ההגיונות הסותרים (1973), עמ' 50–88. ועיין ד. גורדון, "החינוך ותפיסת המשפך", עמ' 17–30. ד. גורדון בניתוחו את "תפיסת המשפך" והשלכותיה על דרכי ההוראה מציין שתפיסה זו מעוגנת בטעונוים של אובייקטיביוצייה של הדעת. הוא דוחה מכל וכל את הטעונוים במישור ההכרתי־האפיסטמולוגי, המנסים להצביע על יד הניתן למידה זו או אחרת של אובייקטיביוצייה. הוא גם מצביע על סוגי מורים שהם תוצרי תפיסה זו. התוצר המעניין אותנו הוא יצירת האדם — הסביל והבלתי יצירתי בכל התייחסויותיו אל המתהווה מסיביו. עיין במיוחד, שם, עמ' 24–26.

משנה זו כוללת שני רכיבים ספרותיים שונים המצויים זה ליד זה, ולקוחים משתי דיסציפלינות שונות ומשני ז'אנרים שונים. כל אחד מן הרכיבים בנפרד מצריך התייחסות דידקטית שונה. שני הרכיבים הללו הם: א) רכיב מתחום ההיסטוריוסופיה. ר"ב רכיב פתגמי הכולל שלושה פתגמים בתחום ההנהגה החברתית הרצויה. אין להתייחס לצירופם של שני הרכיבים במשנה אחת כצירוף מקרי. מגמה גלויה וסמויה היתה, כנראה, למחבר המשנה בצירופם ובהעמדתם בראש מסכת אבות. הצירוף מוסיף נדבך בעל משמעויות סמויות, על פני הרכיבים הגלויים, המצויים בשני חלקי המשנה הכתובים. לנדבך נוסף זה נתייחס כ"קו התפר" בין שני חלקי המשנה.¹⁵

ר' יהודה הנשיא, עורך המשנה, בשעת כתיבת המשנה ועריכתה בחר לנפות ולצרף את הרכיבים הכתובים על ידו ואשר נלקחו ממקורות שונים. הוא לא רק אסף רכיבים ממקורות שקדמוהו, אלא העמיד רכיבים כתובים אלה בהרכב ובמבנה חדשים וייחודיים, בעלי משמעות מעבר לרכיבים המקוריים. המבנה החדש כולל יותר ממילוחיה או פתגמיה של המשנה, כל אחד בפני עצמו בנפרד.¹⁶ המבנה המיוחד של המשנה כיחידה שלימה (ושתי היחידות הנוספות שנעסוק בהם בהמשך, שניתוספו אליה לאחר סיום העריכה הסופית של המשנה על ידי ר' יהודה הנשיא) מטיל על הלומד את הצורך להתייחס למכלול כמכלול בעל מורכבות חדשה ושונה. המגמה הסמויה במערך החדש – להעביר מסרים סמויים (Tacit knowledge) בין השיטין וב"קו התפר" בין משנה למשנה. המבנה המיוחד של המשנה יוצר, כאמור, יחידה משמעותית, הכוללת קו תפר באמצעה. קו התפר מגוון את אפשרויות הפרשנות של המשנה. קו התפר הוא "איזור לא מוגדר", הוא מכיל אפשרויות אין-סופיות של פרשנויות, בהיותו לא גדור בשפה ולא בגבולותיה הסמנטיים. פרשנות הולמת של המשנה חייבת להתחשב הן בשתי היחידות הכתובות בלשון ורבילית כתובה והן ב"קו התפר" שאינו כתוב באותה לשון, אך מהווה חלק בלתי נפרד מן המערכת בכללה.

שני החלקים הכתובים, היינו המבוא: "משה קיבל תורה מסיני...." והפתגמים שלאחרי המבוא הם אמרו שלושה דברים: הו... מצינים את "קו התפר" בצורך לתת פרשנויות אימננטיות למשנה כבעלת מבנה הייחודי. אין לבטל את חשיבותו של "קו-התפר", אף על פי שאינו כתוב בשפה מילולית כתובה. בסטרוקטורה הכללית של המשנה הוא מהווה את רכיב הזרו (קטאליזטור), המפעיל את יחסי הגומלין בין שני הרכיבים האחרים המילוליים-

15 עיין א. ברזל (1994), על מבנה היהדות, עמ' 94-97. ברזל מצביע שברבים מן הפירושים של משנה זו במסכת אבות הונח היסוד לעקרון "הרציפות הבלתי אמצעית". לדעתו, "המהותי חייב להיות בר-גילוי בכל פרט תמיד". בניתוחינו נצביע על כך שהמהותי יכול להיחשף תוך ניתוח הקומפוזיציה של "טקסט".

16 השווה את משנתנו לשתי הנוסחאות ב"אבות דרבי נתן". שתי הנוסחאות של פרק ראשון מבהירות היטב את המגמה הכוללת במשנתנו לניפוי וזיכוך המשנה מיסודות בעלי אופי מיסטי. וכן עיין ב"פרקי רבי אליעזר" פרק אחד וארבעים.

הכתובים. כזרו הוא מזין כל רכיב בגרעיני דינמיות מעבר למסגרת הספרותית בה הם נתונים. חיותו של "קו התפר" מתחילה להתגלות על ידי כל קורא חדש הקורא את שני רכיבי הקומפוזיציה המילוליים. היסודות היצירתיים ההולכים ומתהווים בתהליכי הפרשנות של המשנה על שני חלקיה ניזונים ללא הרף מ"קו התפר". הדורות שלאחר חתימת המשנה הוסיפו נדבך נוסף על "קו התפר" באמצעה של המשנה. הם הוסיפו שתי משניות וגרמו להעמקת הבעייתיות המורכבת כבר בלאו הכי.

שני רכיבי המשנה, המבוא ושלוש הפתגמים של אנשי כנסת הגדולה מקרינים זה על זה בעומדם זה ליד זה. "קו התפר" בעל האופי הלא-מילולי והלא-כתוב מטיל חובת פיענוח של "קו התפר" בין חלקי המשנה השונים. פיענוח "קו התפר" כולל בתוכו יותר ממענה על שאלת הסמיכות בין שני החלקים. במתן תשובה על סמיכות אין אנו נדרשים למצוא את תוצאות תהליך ההיתוך ההדדי של שני המקורות העומדים זה ליד זה. השאלה של סמיכות עוסקת במציאת יסודות אסוציאטיביים שגרמו לקירובם של שני העניינים זה ליד זה. בסימוכם של שני העניינים נשאר כל יסוד עומד בפני עצמו. קירובם זה ליד זה מוצדק אפילו עם אלמנט אחד משותף, ויהא זה אסוציאטיבי-לשוני בלבד. במשנתנו אין רק קירוב שני עניינים זה ליד זה, אלא יש מן ההתכה של שני עניינים והפיכתם לשלימות חדשה אינטגרלית, קומפוזיציה חדשה.

למשנה זו יש עוד רכיב אחד, כביכול סמוי אך בעל חשיבות נוספת. משנתנו היא לא רק משנה ראשונה של פרק ראשון, אלא מעין מבוא לכל מסכת אבות, וככזו היא מהווה "מבוא חוזר" — "לא נראה" לפני כל משנה ומשנה בכל המסכת, מעין "פזמון חוזר" מבואי, הפותח יצירה ספרותית וחוזר ומזכיר עצמו מחדש. כדי להוות משנה פותחת כל פרק מפרקי אבות ולמלא תפקיד זה ביעילות הוסיפו למשנה "משה קיבל רורה מסיני..." משנה נוספת המצויה בראשית כל פרק ונאמרת בראשית כל פרק מחדש, והיא המשנה: "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא..."

הדורות שלאחר סיום עריכתה של המסכת על ידי ד' יהודה הגשיא חכנו בדעתם, אם אכן ראויה המשנה "משה קיבל תורה..." להיות משנה פותחת בלבדית למסכת אבות, והציעו משנה נוספת לתפקיד זה, והיא: "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא..." — המשנה הראשונה של הפרק העשירי במסכת סנהדרין. ולא הסתפקו בכך ומצאו לנכון והוסיפו עוד משנה נוספת לכל פרק מפרקי אבות — "ר' חנניה בן עקשיא אומר:... לפיכך הרבה להם תורה ומצוות..." — משנה מתוך מסכת מכות פרק ג' משנה ט"ז. את המשנה הזאת הוסיפו כ"משנה-סוגרת" לכל פרק. שלוש המשניות מהוות יחד קומפלקס אחד, ויוצרים קומפוזיציה חדשה לגמרי הראויה לעיון ולבדיקת ההשלכות הנובעות ממנה. להבנת המשנה "משה קיבל תורה מסיני..."

נראה, אפוא, שאין לראות את ההקדמה ההיסטוריוסופית ("משה קיבל תורה מסיני...") כהקדמה גרידא. ההתלבטויות שהתעוררו סביב השאלה — איזוהי ההקדמה המתאימה למסכת אבות — מתגלו כשמעיינים בשתי התוספות האחרות למסכת אבות. שנוספו למסכת לאחר גמר עריכתו של ר' יהודה הנשיא את המסכת. נעיין בשתי המשניות המגוונות מעין מסגרת לכל אחד מפרקי אבות.

משנה פותחת :

כָּל יִשְׂרָאֵל יֵשׁ לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא,
שָׁנְאָמַר : "וְעַמּוּד כָּלִם צְדִיקִים,
לְעוֹלָם יִירָשׁוּ אֶרֶץ,
נִצְר מְטַעֵי מַעֲשֵׂה יְדֵי לְהַתְפָּאֵר". (ישעיה ס' כ"א)
ומשנה סוגרת :

רְבִי חֲנַנְיָה בֶּן עֲקָשְׁיָא אוֹמֵר :
רְצָה הַקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא לְזִכּוֹת אֶת יִשְׂרָאֵל,
לְפִיכֶךְ הִרְבָּה לָהֶם תּוֹרָה וּמִצְוֹת,
שָׁנְאָמַר : יְהוּה תַפְּץ לְמִצְוֵן צְדָקוֹ,
יַגְדִּיל תּוֹרָה וַיֵּאדִיר" (ישעיה מ"ב כ"א)

שתי המשניות, הן "הפותחת" והן "הסוגרת" כוללות אלמנט מקראי, פסוק מן המקרא, הנותן להן עצמה מעבר למה שנאמר בהן. הוא מעניק מעין תוקף מקראי לכל מה שנאמר במשניות — בין המשנה הפותחת למשנה הסוגרת בכל פרק ופרק במסכת כולה. ר' יהודה הנשיא רצה להעניק תוקף מעין זה לכל הנאמר במסכת אבות על ידי ההקדמה שלו "משה קיבל תורה מסיני...". התוקף המקראי הניתן באמצעות שתי משניות הסוגרת מעלה את הנאמר במסכת זו למימד של "קדושה" ייחודית. קדושה זו לא ניתנה לשום מסכת ממסכתות המשנה. צירופה של מסכת אבות לפרקי התפילה בתקופת הגאונים הצריך את ייקורה של המסכת ועילויה על ידי תוספת של שתי משניות בעלות תכנים מיוחדים מזה והכללת פסוקים מן המקרא מזה — שני נתונים אלה גורמים לעילויה של כל המסכת לבעלת חשיבות ממדרגה נכבדה. נתבונן בכל אחת משלוש המשניות ונבדוק את הנושא הייחודי של כל אחת ואחת. שלוש המשניות :

- 1) כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא
- 2) משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע....
- 3) ... רצה הקדוש ברוך הוא לזכות את ישראל...
לפיכך הרבה להם תורה ומצוות.

שלוש משניות אלה הן בעלות קשר פנימי ביניהן. הן מהוות חטיבה אחת בעלת ליכוד פנימי משמעותי, אף על פי שהובאו ממקומות שונים, ואף על פי שהעורך, ר' יהודה הנשיא, לא הביאם ב"מסכת אבות", כפי שהדורות אחריו קבעום. הוא הציב כל אחת מהמשניות הללו במקום אחר במסגרת הכללית של המשנה. אך הן מהוות חטיבה אחת, לאחר שהדורות הבאים לאחר ר' יהודה הנשיא החליטו להציבם באופן שהציבום, כחטיבה אחת, כלומר כמשנה פותחת ומשנה סוגרת של כל פרק מפרקי אבות. בתורת חטיבה אחת, יחד עם משנת המבוא, "משה קיבל תורה מסיני..." הן כוללות שלושה רכיבי יסוד של תרבות ישראל

בכל הדורות – שלושה "מושגי-ערך" (Value-Concepts) בלשונו של מקס קדושין.¹⁷ שלוש המשניות – ה"משנה הפותחת", "המשנה הסוגרת" ו"משנת המבוא" חובקות שלושה מימדי זמן: עבר, הווה ועתיד, לכדי אחדות אחת. ולאחר שדורות אחדים יצרוה לחטיבה אחת, שלוש משניות אלה חושפות עקרונות סמויים של היהדות, "עקרונות המכוננים את המערכת בתוך ים היצירה של התרבות היהודית לתקופותיה".¹⁸ שלוש המשניות הן אמנם: "משנה פותחת" ו"משנה סוגרת", ו"משנת מבוא" או "משנה פתיחה", אך בסידורי הפרקים בזה אחר זה משנות משניות אלה את מקומותיהן – המשנה הפותחת הופכת להיות משנה סוגרת ולהיפך. שינוי הסדר גורם מפעם לפעם בלב הקורא לשינוי הצורך להעלות מחדש את סילומי-המשניות (ההיררכיה) וחשיבותם במערכת הערכים המיוצגים על ידיהם.

הזמנים (עבר, הווה ועתיד), ושלושת "מושגי-הערך", הרצף התרבותי, המגמה התכליתית האיך-סופית, ואידיגון החיים במערכת של מצוות "עשה" ו"לא תעשה", עוברים תהליך בלתי פוסק של היתוך ופיתוך הדדיים, על ידי כל לומד מחדש. הדינמיקה אינה רק דינמיקה טקסטואלית אלא דינמיקה של דורות על דורות של תלמידים ומוריהם, לבין "טקסט" המשחנה חלופות.

השקפה, שלפיה חיי האדם ממוקדים במציאות ההיסטורית בשלושת מימדי הזמן באחדותם: בעבר, שאת זכרו שאינו מתעמעם הוא נושא בהוויתו; בהווה, שבו שרוי במצבים שבהם נתבע למבחני בחירת מעשים, תוך שיקולי טוב ורע, כמצווה; ובעתיד שלקראתו מובילות הכרעותיו – אל קידום תיקון העולם או אל עיכוב השלמתו – אינה מניחה לו ליהודי להיות את חיי הדגה, כלוא בסכך בעיותיו המטרידות, אלא מחברת אותו אל מלוא רצף מהלך הזמנים ואירועיהם.¹⁹

אין אפשרות להתזעלם מהשלכות המרקט כמכלול אחד – זוהי קומפוזיציה דינמית. הקורא את המשניות משבוע לשבוע נדרש להעלות מחדש את בעיית סילומי הערכים ומימדי הזמן

17 ג. קדושין (1972), מחשבת תזל, עמ' 14–58. ועיין א. הולץ (תשל"ט – 1978–1979), בעולם המחשבה, עמ' 23–32.

18 ציין א. ברזל (1994), על מבנה היהדות, עמ' 79–81. ברזל מבנה להנחות קרוי יסוד לערצוי התהוותה של תרבות ישראל, "המתקיימת במציאות היסטוריות קונקרטיות, היינו תרבות צומחת נוצרת ביחסים הדדיים עם סביבות רוחניות ועם אורחות התנהגות". הוא מציע את ה"רלציוניזם" כמתודה המגלה יחסים המשלבים פרטים להיותם מוניבי מערכות, ועל יצירת יחסים עם פרטים חדשים, על פי עקרונות זיין תואמים את הביעית העקדונית המכוננים מערכות, וכן על קיום יחסים עם מערכות אחרות, על פי העקרונות הייחודיים ועל פי התנאים המזמנים במקומות וביזמנים הנזונים השונים, תוך מיון והערכה. לדעתו: "זהו מעשה הדרש לכל אורך ההיסטוריה הרוחנית של היהדות, המאפשר לשמור על המצע ככל מצב." ראיית הקומפוזיציה המיוחדת של שלוש המשניות הפותחות את מסכת אבות חק עיין בשלוש המימדות הראשונות של דברי אנשי כנסת הגדולה, ובעיקר המימרה: "ועשו סייג לתורה" מציעות לנו מעין בלם תוך-תרבותי לרלאטיביזם "פרוע".

19 ציין א. ברזל (1994), על מבנה היהדות, עמ' 240 ואילך.

ביחסי הגומלין שלהם. ההשלכות האפשריות הן רבות מאד ופתוחות למגוון רב של שיקולי דעת.

כל משנה מייצגת, כאמור, "מושג-ערך" מרכזי ביהדות, ואופן הצגתם של "מושגי-ערך" אלה בספר, כ"משנה פותחת" ו"משנה סוגרת" של כל פרק ופרק ו"משנת מבוא" למסכת כולה, יוצרים מסגרת כללית המתפרסת על פני הספר כולו, מראשיתו ועד סופו, ומהווים שלושה מוקדים של "מושגי-ערך" המעוררים שלוש מערכות של דילמות מוסריות-דתיות (האחוזות זו בזו: 1) תורה משמים והעברתה ברצף בלתי פוסק מדור לדור. 2) האמונה בהיות של "אין סוף" כמו העולם הבא. 3) לימוד תורה וקיום מצוות.

מן הראוי להביא בהקשר זה את ההערות ההרמנויטיות, שמעיר פול ריקר (Paul Rucoeur) על מערכות הקשרים הגלויים והסמויים, הנוצרים בין הקורא-לומד-מתבונן-מאזין לבין אובייקט היצירה — "הטקסט". הוא מבהיר את "קשר הגומלין בין פרשנות הטקסט לבין פרשנות העצמי". כלומר כל קורא-לומד-מתבונן-מאזין חדש המנסה לקשור קשר עם "טקסט" נתון לפניו יוצר קשרים דינמיים בעלי אופי מתחדש ומתהווה ללא הרף עם ה"טקסט" אתו הוא מתחיל ליצור יחסי גומלין.

פול ריקר טוען, שבניגוד ל"מתודת ההסבר" המנסה להגביל את עצמה לטקסט לבדו רואה הוא את "מתודת הפירוש" כמתודה ההולמת יותר לתאר את תהליכי הגומלין הקיימים ומתהווים בין כל קורא-לומד-מתבונן-מאזין לבין כל "טקסט" העומד לפניו. ²⁰ היה זה ריקר שהפנה את תשומת הלב למכלול הכולל: א) את האדם — ה"קורא-לומד-מתבונן-מאזין", הנתון ללא הרף לשינויים בלתי פוסקים הנובעים מן המפגשים בינו לבין הסובב אותו. ב) את "הטקסט" — העומד מוכן למפגשים מתחלפים והולכים עם "קורא-לומד-מתבונן-מאזין" ומתחדשים ללא הרף.

"המעגל ההרמנויטי", שהוכר על ידי פרידריך שליארמאכר (1768–1834) ווילהלם דילתיי (1833–1911) והוגדר כ"המעגל מן המלים הבודדות והקשרים ביניהם, אשר מהם יש להבין את מכלול היצירה, אך הבנה מלאה של היסוד הבודד כבר מניחה מראש את המכלול". "המעגל ההרמנויטי" הועתק על ידי ריקר למישור חדש, המאגד בתוכו אלמנטים גם מן הפינולוגיה של הוסרל, הפסיכואנליזה של פרויד והסטרוקטוראליזם של לוי-שטראוס. עיקר עניינו של ריקר הוא במתהווה בין הקורא-לומד-מתבונן-מאזין לבין כל "טקסט" שהוא. תהליכי הגומלין הם דינמיים מאד. הם מפרקי יחסים ובוני יחסים חדשים בקצב בלתי פוסק. מערכת יחסים זו, לדעת ריקר, נובעת בשל היות "טקסט" שהתנתק בשעה

20 עיין פול ריקר (1989), "מהו טקסט?", ועיין ז. לוי (1984), "על ההרמנויטיקה", עמ' 161–171. זאב לוי מביא במאמרו את האסכולות, אשר אתן מתמודד פ. ריקר בעיצוב התפיסה הדינמית-סטרוקטוראליסטית שלו. לדעת זאב לוי, התפיסה המערכתית של ריקר עוצבה תוך יישום אלמנטים של התפיסה הסטרוקטוראליסטית של לוי-שטראוס. ביחס להבדל בין "מתודת ההסבר" ל"מתודת הפירוש" מבחין ריקר בין "להסביר" — משמע לדון בטקסט מבלי להתייחס, לא למחבר ולא לעולם אלא לנסות ולהבינו אך ורק על סמך יחסיו הפנימיים, דהיינו דרך הסטרוקטורה שלו. לפרש — לעומת זאת, משמע לקשר את הטקסט אל העולם החי של המציאות ולהענינו בהקשר". (עמ' 165–167)

מסוימת מן היוצר ונותן אפשרויות אין-סופיות לקורא-לומד-מתבונן-מאזין חדש לבקרים, הנתון גם הוא להשתנויות הקשריות בלתי פוסקות.²¹ רעיון הדינמיקה הבלתי פוסקת בין כל קורא-לומד-מתבונן-מאזין לבין כל "טקסט", מקבל מימד עומק רב-כיווני בהביאנו בחשבון את עיקרי רעיונותיו של רומאן אינגרדן. רומאן אינגרדן בספרו "The Literary Work of Art", שהופיע במקורו הגרמני בשנת 1965, ובתרגום אנגלי בשנת 1973 וכן במאמרו "ערכים אמנותיים ואסתטיים" מצביע על אופן מילויים של פערים ביצירה ספרותית. הפערים — "האזורים של אי-מוגדרות" הם אזורים פוטנציאליים המחכים לקורא להשלמתם. אזורים אלה הם חלק ממהותה של היצירה. האזורים של אי-מוגדרות הם רכיבים לאטנטיים דינמיים, ובכל דור ועל ידי כל קורא חדש מתעוררים רכיבים אלה ומתחיים בעוצמת חיים חדשה ושונה.

יצירת אמנות מכל סוג שהוא מאופיינת בכך שאינה דבר מה המוגדר לחלוטין ומכל הבחינות על ידי הרכיבי של תכונותיו כרמה הבסיסית; במילים אחרות, היא מכילה בתוך עצמה, לפי עצם הגדרתה, פערים אופייניים, אזורים של אי-מוגדרות: הריהי תצורה סכימאטית. לא כל המרכיבים או התכונות המגדירים אותה קיימים בפועל. אחדים קיימים אך ורק בכח. כתוצאה מזה היא זקוקה לכח פעולה המצוי מחוצה לה — ז"א מתבונן — שיגרום לה, כפי שאני אומר, להיעשות דבר מה מוחשי.

בפעילות ההערכה שלו השותפת למעשה-היצירה נוטל על עצמו המתבונן, כפי שאומרים בדרך כלל "לפרש" את היצירה, או שאני מעדיף לומר, לעצבה מחדש במאפיינים הפעילים שלה. בפעולתו זו הנעשית תחת השפעת ההשאות (Suggestions) הבאות לכאורה מן היצירה עצמה. המתבונן ממלא את המבנה הסכימאטי של היצירה, משלים, לפחות באורח חלקי, את אזורי אי-המוגדרות שבה, ומממש כמה ממרכיביה שהיו קיימים עד כה רק בפוטנציות. כך מתרחש מה שכיניתי ה"מימוש" של יצירת האמנות. (ר' אינגרדן 1989).²²

שלושת הפתגמים המופיעים במשנה הראשונה מהווים משנת תשתית. שלושת הפתגמים מציינים לפנינו שלושה עקרונות, או מוסדות הבונים כל חברה באשר היא חברה, והם: המשפט, החינוך והביקורת. שלושת המישורים בחיי החברה והעם בהתארגנותם ובהתבססותם מוצגים לפנינו בשלושת הפתגמים:

- 1) המישור השיפוטי — "הו מתנים בדין".
- 2) המישור החינוכי והלימודי — "והעמידו תלמידים הרבה".
- 3) המישור הניהולי. התחוקתי והביקורתי — "ועשו סייג להודיה".

21 עיין ז. לוי (1986), הרמנויטיקה, עמ' 85–100. ועיין ז. לוי (1984), "צל הרמנויטיקה", עמ' 136–157.
22 עיין ד. אינגרדן (1989), "ערכים אמנותיים"

ההיבט של אנשי כנסת הגדולה הוא היבט ריאליסטי, המדריך לקראת אירגון חיי חברה ואדם תוך ראיית הרצוי דרך אספקלריית המצוי. בחירת שלוש מימרות אלה בתורת מימרות פתיחה מצביעה על הקו המנחה הסמוי בבחירת המימרות במסכת אבות כולה. אף על פי שרוב מימרות מסכת אבות עוסקות בהוראות מוסריות כלליות, תכליתן – מעשית ומעוגנת בחיי חברה מאורגנים.²³

פרשנים שונים מתקופות שונות ומייצגי גישות שונות בפרשנות פרקי אבות מנסים להציע מעין מכנה משותף למימרות הראשונות של מסכת אבות. עיון במפרשים אלה מגלה שהמגמה העיקרית היא פילולוגית, או לכל היותר מבנית. ברוב הפירושים ניתן להתחקות אחר "בית היוצר" של הפירוש והרקע החברתי-פוליטי של חיי הקהילה, בהם נוצר הפירוש. אין התייחסות, לא לקורא הפירוש ולא למערכות יחסי הגומלין בין הקורא לבין ה"טקסט". לא מובא בחשבון התהוותו של פירוש חדש במפגש החי היום-יומי החדש והמתחדש, מפגש בעל חיות וחיוניות אין-סופיים. הקומפוזיציות האפשריות במפגשים אלה הן גם ליניאריות וגם חוזרות בתנועת "הלוך ושוב", גם "מישוריות" וגם מרחביות. כל האפשרויות האלה לא הובאו עדיין בחשבון.

הבאת המימרה "והעמידו תלמידים הרבה" בין המימרות הראשונות הפותחות את מסכת אבות מצביעה על המגמה ההרמנויטית הרב-גונית, הפתוחה וחובקת אפשרויות פרשנות אין-סופיות. בעיית ה"סייג" המוצגת מיד במימרה הבאה אחרי מימרת "והעמידו תלמידים הרבה", מהווה הוכחה שאכן הבעיה בעיקרה היא הצבת גבולות לפתיחות הרבה הטמונה, במקרים מסוימים אף לרועץ, בפתיחות אין-סופית, רב-גונית ורב מימדית.

ע' שטיינזלץ וע' פונקנשטיין היטיבו לאפיין את המגמה הזאת המצוייה בתרבות ישראל מקדמת דנא. לפיהם הדילמה החברתית-תרבותית בין יצירת חברה בעלת אוריינטציה של "ידע פתוח" או "ידע סגור" עמדה לפני מנהיגות ישראל מראשית יצירת העם עם כיבוש הארץ. התרבות של ה"ידע הפתוח" בנוסחה המערבי התקיימה בשתי חברות כבר מראשיתן ומהן צמחה ועלתה בכל תרבות המערב והן: החברה העברית-היהודית והחברה היוונית.²⁴

הידע הפתוח הריהו ידע שהגישה אליו, לפחות מבחינה אידיאלית, ניתנת לכל אדם ואדם, ולא זו בלבד, אלא אף הקריטריונים שלפיהם אינפורמציה זו או אחרת מוערכת כמשתייכת לגוף הידע, או משפט זה או אחר המתייחס לגוף הידע נתפס כמשפט אמיתי או שקרי – כל הקריטריונים האלה גם הם פתוחים. זהו לפיכך ידע טרנספרנטי, שקוף, ידע שבו קני-המידה שלו עצמו, ניתנים לביקורת על ידי כל אדם, ומוסכמים על כל מי ששותף לאותו ידע.²⁵

הפתיחות לידע וגם הפתיחות של הביקורת העצמית והחברתית לידע ההולך ונוצר

23 עיין ש. אורן, גלינות עיון – מסכת אבות, חבורות 3, 4. עמ' 53–71 ועמ' 75.

24 עיין ע. פונקנשטיין וע' שטיינזלץ (1987), הסוציולוגיה, עמ' 22–23.

25 שם, עמ' 20. ועיין י. בן שלום (1988), "תלמוד תורה".

במיפגשים המתחדשים ללא הפסק בין קוראים ל"טקסטים" יוצרת דינמיות פרמננטית בתודעת כל הרואים עצמם שייכים לתרבות זו. פתיחות מתמדת ודינמית זו מהווה ללא ספק אחד ממאפייני התשתית של תרבות ישראל ומעקרונותיה. היא אחד מגרעיני היסוד של התרבות היהודית בכל הדורות. היא מובעת בצורה "חגיגית" ממש כבר במשנה הראשונה של מסכת אבות.

ביבליוגרפיה

- אורן ש. (1990), "ההרמוניטיקה המודרנית והחינוך לתפילה", בתוך: עיונים בחינוך היהודי, תש"ן, כרך ד', עמ' ל"ז-ס"ז, מגנס/האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- איזור וו. (1975), "אי-מוגדרות ותגובתו של הקורא בסיפורת — למבנה המשיכה של הטקסט הספרותי", בתוך: הספרות 21, עמ' 1-15.
- אינגרדן ר. "ערכים אמנותיים ואסתטיים", מובא בתרגום עברי בספרו של מנחם ברניקר (1989), האם תורת הספרות אפשרית? ספרית פועלים, תל-אביב; עמ' 114-129.
- בן שלום י. (1984), "מרגלא בפומייהו דרבנן דיבנה" בתוך: מלאכת ב' — מחקרים בתולדות ישראל ובתרבותו, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, עמ' 151-171.
- בן שלום י. (1988), "תלמוד תורה לכל או לעילית בלבד (בבתי המדרש בימי הבית השני ועד לסוף ימי רבי)", בתוך: אופנהיימר א., כשר א., ורפורט א. (עורכים) — כתי כנסת עתיקים בארץ ישראל, ירושלים, עמ' 97-115.
- ברזל א. (1974), "מימוש עצמי והיות יחד", בתוך: עיונים בחינוך — כתב עת לעיון ולמחקר בחינוך, 2, טבת תשל"ד, עמ' 5-28.
- ברזל א. (1976), משמעות וצורה, גומא — ספרי מדע ומחקר, צ'דיקובר מוציאים לאור בע"מ, תל-אביב, עמ' 13-58.
- ברזל א. (1994) על מבנה היהדות, ספרית הפועלים, תל-אביב, עמ' 240-260.
- ברזל א. (1984) מידות היחד, הוצאת עם עובד, תל-אביב.
- ברזל א. (1971), השיחה הגדולה — מסות על תרבות וספרות. הוצאת ספרית הפועלים / דעת זמננו, תל-אביב, עמ' 9-49.
- ברניקר מנחם (1984), "פינומנולוגיה וספרות — רומאן אינגרדן ו'הגישה האסתטית ההולמת' ליצירת הספרות האמנותית". בתוך: עיון — רבעון פילוסופי, כרך ל"ג, חוברת א-ב, עמ' 137-155. הופיע שנית בספרו: האם תורת הספרות אפשרית? ספרית פועלים, תל-אביב, תשמ"ט — 1989, עמ' 59-84.
- ברקאי י., "לדרך הוראת אמרות ופתגמי חז"ל". בתוך: מים מדליו — שנתון מכללה ממלכית רתית ע"ש הרא"ם ליפשיץ ירושלים, תשנ"ד.
- גולומב י. (1980), "מפינומנולוגיה להרמוניטיקה — על שיטתו הפרשנית של פ. ריקר", בתוך: עיון כ"ט. עמ' 22-36.
- גורדון ד. (1976), "החינוך ו'תפיסת המשפך'", בתוך: עיונים בחינוך 13, עמ' 17-30.
- הולץ א. (1979), בעולם המחשבה של חז"ל, ספרית פועלים/דעת זמננו ובית המדרש לרבנים באמריקה, תל-אביב.
- ויינרייך ב. (1971), "בעיות מבניות בחקר הפתגם היהודי", בתוך: הספרות ג, עמ' 87-88.

- ויינריך ב. (1971), מושגי יסוד בסמנטיקה ובסמיוטיקה, בתוך: הספרות ג, עמ' 406–411.
- חזן-רוקם ג. (1978), פתגמים בסיפורי עם — יחסים מבניים בין סיפורים ופתגמים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח.
- חזן-רוקם ג. (1981), "פסוק מקראי כפתגם וכציטוט — עיון ב'כי עוף השמים יוליך את הקול'", בתוך: מחקרי ירושלים בספרות עברית א', ירושלים. עמ' 144–154.
- חזן-רוקם ג. (1982), "לחקר הפתגם העממי היהודי", בתוך: תרביץ — רבעון למדעי היהדות, שנה נ"א, חוברת ב', טבת-אדר תשמ"ב, עמ' 281–292.
- חזן-רוקם ג. (1983), "הפתגם כמפתח למורכבות עלילתית", בתוך: מחקרים באגדה ובפולקלור יהודי — מוקדשים ליובל השישים של דוב נוי. בעריכת י. דן וי. בן עמי, ירושלים, עמ' שס"ז-שצ"ז.
- חזן-רוקם ג., "הפתגם כסימן ופירוש להקשר", בתוך: ידע עם י"ט.
- יאקובסון ר. (1971), "בלשנות ופואטיקה", בתוך: הספרות כרך ב' מס' 2, תשל"ד, עמ' 274–285.
- יוון ה. (1971), "האסכולה הפורמליסטית בחקר הספרות העממית", בתוך: הספרות ג/1, עמ' 53–84.
- לוי ז. (1976), סטרוקטוראליזם בין מתודות ומונות עולם, ספרית פועלים/דעת זמננו, בשיתוף עם אוניברסיטת חיפה, תל-אביב.
- לוי ז. (1984), "על ההרמנויטיקה הפילוסופית של פול ריקר", בתוך: עיון — רבעון פילוסופי, כרך ל"ג חוברת א-ב, טבת ניסן תשמ"ד. עמ' 156–171.
- לוי ז. (1986), הרמנויטיקה, ספרית הפועלים/הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- לם צ. (1973), ההגינות הסותרים של ההוראה, ספרית הפועלים.
- לם צ., "מעמד הדעת בתפיסות הראדיקליות של החינוך", בתוך: עיונים בחינוך — כתב עת לעיון ולמחקר בחינוך, מס' 1.
- סאיטל פ. (1975), "פתגמים — שימוש חברתי במטאפורה", בתוך: הספרות 20, עמ' 111–118.
- סגל מ"צ. (1972), ספר בן סירא השלם, מוסד ביאליק. ירושלים תשל"ב, עמ' 16–21.
- סטטמן ד. ושגיא א. (1993), דת ומוסר, מוסד ביאליק, ירושלים. עמ' 173–207.
- סיביאק ת.א. (1972), "סמיוטיקה, סקירה של מצב השדה", בתוך: הספרות ג' 3–4 (ספטמבר), עמ' 365–405.
- סיביאק ת.א. (1977), "המסכת הסמיוטית — לקורותיהן של דעות קדומות", בתוך: הספרות 24, עמ' 35–62. בעיקר עמ' 42 ואילך.
- סילברמן וויינריך ב., "בעיות מבניות בחקר הפתגם היהודי", בתוך: הספרות ג' 1, עמ' 85–92.
- פונקנשטיין ע. ושטיינזליץ ע. (1988), הסוציולוגיה של הבערות, אוניברסיטה משודרת/משרד הבטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, עמ' 15–40.
- פוקס מ. (1973), "תפיסת האלוהות בספרות החוכמה הדידקטית", בתוך: באר שבע — כתב עת לחקר המקרא וקדמוניות ישראל וארצות המזרח, כרך א', עמ' 162–170.
- פישלר ב. (1984), "פתגם אליגורי — מאי קא משמע לן?" בתוך: מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ז', עמ' 7–21.
- פלץ י. (1977), "הסמיוטיקה כמדע, כמתודה וכפרוגרמה המסכת הסמיוטית — לקורותיהן של דעות קדומות", בתוך: הספרות 24, עמ' 28–34.
- פרנקנשטיין ק. (1971), שיקום האינטליגנציה החבולה, בית הספר לחינוך של אוניברסיטה

- העברית ומשרד החינוך, ירושלים, בעיקר הפרק: "הלמידה בתורת אמצעי להפנמה (הקטגוריה של ה'אפשרי')", עמ' 115–137.
- קרמר-חיון ל. (1986), שיקולי דעת בהוראה — פרקי עיון ומעש למורים וללומדי הוראה, גומא — ספרי מדע ומחקר — צ'ריקובר, תל-אביב, עמ' 94–129.
- רו ח. (1980), חכמה ומשל במקרא, ש. זק, ירושלים.
- ריקר פ. (1980), "מהו טקסט?" בתוך: Bleicher, J., *Contemporary Hermeneutics*. London. pp. 229–232.
- שטאל א. (1975), פתגמי עדות ישראל, עם עובד/תרכובת וחינוך, תל-אביב, עמ' 349–392.
- שמואלי א. (1981), אדם במצור — עיונים בספרות, באקסיסטנציאליזם ובפילוסופיה של פרשנות, יחדיו, תל-אביב, עמ' 251–280.
- שמואלי א. (1980), שבע תרבויות ישראל, יחדיו, תל-אביב, עמ' 106–150, ועמ' 225–249.
- שמואלי א. (1988), היהדות בין סמכות להשראה, ספרית הפועלים/הקיבוץ הארצי — השומר הצעיר, תל-אביב.
- Iser W. (1978), *The Act of Reading*: The John Hopkins University Press.
- Iser W. (1980), "Interaction between text and reader", In S.A. Suleiman & I. Crosman (Eds.) *The Reader in the Text*. pp. 106–119: Princeton University Press.
- Hatman G.H., "Three levels of meaning", *The Journal of Philosophy*, 65, pp. 509–602.
- Kedushin M. (1972), *The Rabbinical Mind*. New York: Bloch Publishing Company.
- Palmer E.R. (1969), *Hermeneutics*: Northern University Press. pp. 223–253.
- Richter R., "Proverbs in Context — A Structural Approach", *Fabula* 15. pp. 212–221.
- Ricoeur P., *Interpretation Theory Discourse and the Surplus of Meaning*.
- Tabor A. (1931), *The Proverb*: Harpoth.

ביבליוגרפיה להרחבה ולהעשרה

להוראת המשנה הראשונה של מסכת אבות (אבות א'.א.)

- 1) אבי יונה מ., אטלס כרטא לתקופת בית שני — המשנה והתלמוד. הוצאת כרטא. ירושלים. תשכ"ז. לוח כרונולוגי. עמ' 7.
- 2) אופנהיימר ב., "הערות היסטוריות למשנה הראשונה של מסכת אבות" בתוך: ספר זכרון למנחם אמיתי (בדפוס)
- 3) אורבך א.א., חז"ל — פרקי אמונות ודעות ירושלים תשכ"ט. עמ' 505–508
- ההלכה — מקורותיה והתפתחותה. הוצאת יד לתלמוד. מסדה בע"מ. גבעתיים תשמ"ד.
- 4) אורן ש., גליונות עיון — מסכת אבות. ירושלים תשל"ח. חוברת 2. חוברת 3, חוברת 4. — מסכת אבות — דור דור ופרשניו. חלק א' תשנ"ה. (בדפוס)

- 5) אייזענשטיין י.ד., אוצר ישראל — אנציקלופדיא לכל מקצועות תורת ישראל, ספרותו ודברי ימיו בעשרה כרכים. ניריורק תשי"ב.
- 6) אלון מ., המשפט העברי — תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו. מגנס. האוניברסיטה העברית ירושלים. ירושלים תשל"ג. ספרים א-ג. עמ'
- 7) בארון ש., היסטוריה חברתית ודתית של עם ישראל. ימי קדם. חלק ראשון. הוצאת מסדה. גבעתיים-רמת גן תשכ"ז. עמ' 132, 244.
- 8) ברזל א., על מבנה היהדות הוצאת ספרית פועלים/הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, תל-אביב תשנ"ד. עמ' 79-115; עמ' 240-244.
- 9) בער י., ישראל בעמים. הוצאת מוסד ביאליק. ירושלים תשט"ו — 1955. עמ' 29-30. (על הכנסת הגדולה)
- 10) גוטהולד ז., "המונח מתון — משמעותו ופירושו" בתוך: מחניים — רבעון למחקר, להגות ולתרבות יהודית, 5. אייר התשנ"ג. הוצאת "מחניים" מרכז ספיר, ירושלים. עמ' 52-59.
- 11) גוטמן י., "אנשי כנסת הגדולה" בתוך: השילוח כ"א. תרס"ט — 1909, עמ' 313-322. — הספרות היהודית ההלניסטית.
- 12) גרץ צ., דברי ימי ישראל. (תרגום: ש"פ רבינוביץ) כרך ב'. ורשא תרנ"ג.
- 13) דובנוב, דברי ימי עם עולם. הוצאת דביר. ת"א תשי"ח.
- 14) דינור ב., דורות ורשומות — מחקרים ועיונים בהיסטוריוגרפיה הישראלית, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ח. הפרק: "למשמעותה של מסכת אבות כמקור היסטורי", עמ' 49-86.
- 15) יעבץ ז., תולדות ישראל, כרך ה' ירושלים ותל-אביב. תרפ"ח.
- 16) הלוי א.א., האגדה ההיסטורית-ביוגרפית. תל-אביב תשל"ה, עמ' 12-29 (אנשי הכנסת הגדולה)
- 17) הלוי י., — "תורה לכל — או "העמידו תלמידים הרבה" (בדפוס). מאמר לזכרו של אלדד ידגר.
- 18) הלפרין ר., אטלס עץ חיים. כרך ד', תנאים ואמוראים (ב). הוצאת הקדש רוח יעקב. תש"ס, עמ' 72-73 ועמ' 96-97.
- 19) המשנה וחכמיה — שיעורים בתורה שבעל פה לבית הספר הממלכתי, האגף לתוכניות לימודים, ירושלים תשמ"ה. מדריך למורה, עמ' 1-10.
- 20) הר מ.ד., "תפיסת ההיסטוריה אצל חז"ל" בתוך: דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות כרך ג', ירושלים תשל"ז, עמ' 129-142.
- "הרצף שבשלשלת מסירתה של התורה" בתוך: ציון מ"ד. (תשל"ט). ספר זכרון ליצחק בער. ירושלים תשל"ט-תשמ"א, עמ' 43-56.
- "ירושלים, המקדש והעבודה בימי בית שני" בתוך: פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני — ספר זכרון לאברהם שליט, יד בן צבי. ירושלים תשמ"א, עמ' 166-177.
- 21) ווייס, דור דור ודורשיו. זיו, ירושלים תל-אביב. חלק ראשון עמ' 46-89 (על אנשי הכנסת הגדולה ושמעון הצדיק)
- 22) טשרנוביץ, תולדות ההלכה, ח"ג ניריורק תש"ג, עמ' 60-81. (על אנשי הכנסת הגדולה)

- תולדות ההלכה ח"ד. ניריורק תשי"י, עמ' 1–97 (שער הסופרים — על המקבלים הראשונים ומניחי יסודות ההלכה)
- (23) כהן ח.ה., "מתנינות בדין" בתוך: מחניים — רבעון למחקר, להגות ולתרבות יהודית. 5, אייר התשנ"ג, "מחניים" מרכז ספיר, ירושלים. עמ' 16–23.
- (24) כ"ץ ב., פרושים, צדוקים, קנאים, נוצרים — שיטה חדשה בחקר דברי-ימי-ישראל, טברסקי, תל-אביב תשי"ח, עמ' 142–149.
- (25) מייזליש מ., — אוצר חכמי התלמוד — תקופת בית שני, בני ברק. תשכ"ו, עמ' 17–38. (הכנסת הגדולה)
- (26) מנטל ח.ד., "טיבה של הכנסת הגדולה" בתוך: דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות א'. ירושלים תשכ"ז, עמ' 81–88.
- "זמנם של אנשי כנסת הגדולה" בתוך: פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני — ספר זכרון לאברהם שליט. יד בן צבי, ירושלים תשמ"א, עמ' 166–177.
- "התפתחות התורה שבעל פה בתקופת הבית השני" בתוך: מ. אבי-יונה וצ. ברס (עורכים) ההיסטוריה של עם ישראל — חברה ודת בימי בית שני. עם עובד תשמ"ג, עמ' 28–43.
- מתקרים בתולדות הסנהדרין דברי תל-אביב תשכ"ט, עמ' 58–63. (על אנשי הכנסת הגדולה)
- (27) מרגליות ד., — יסוד המשנה ועריכתה מוסד הרב קוק ירושלים תרצ"ג, עמ' ל"ח–ל"ט.
- (28) כהן י. וולר ש., נושאים במסכת אבות — שיעורים בתורה שבע"פ לבית הספר הכללי. הוצאת משרד החינוך והתרבות/ המרכז לתוכניות לימודים, ירושלים. תשל"ח. מדרוך למזדה וחוברת לתלמיד. מדרוך למורה — עמ' 3–37. חוברת לתלמיד — עמ' 4–10.
- (29) ספראי ש., תקופת המשנה והתלמוד. בתוך: תולדות עם ישראל. כרך ראשון: תולדות ישראל בימי קדם. בעריכת ח.ה. בן ששון, דביר, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 295–367.
- (30) פונקנשטיין ע. ושטיינולץ ע., הסוציולוגיה של הבערות, ספריית "אוניברסיטה משודרת" תל-אביב תשמ"ח — 1987, עמ' 27–40.
- (31) פינקלשטיין ל., הפרושים ואנשי כנסת הגדולה, ניריורק תשי"י.
- (32) פלוסד ד., "מתנינותו של הלל הזקן" בתוך: מחניים — רבעון למחקר, להגות ולתרבות יהודית. 5, אייר התשנ"ג, "מחניים" מרכז ספיר, ירושלים. עמ' 32–37.
- (33) צייטלין ש.ו., קורות בית שני. ניומן, ירושלים—ת"א תשל"ל, כרך א', עמ' 85–87; 112–114; 51–54 (על הכנסת הגדולה)
- (34) קליזנד י., ההיסטוריה של הבית השני כרך ב' ירושלים, תשי"ב, עמ' 39–42. (אנשי הכנסת הגדולה)
- (35) רוזנפלד ב., "המתנינות בתורת חכמי המשנה" בתוך: מחניים — רבעון למחקר, להגות ולתרבות יהודית. 5, אייר התשנ"ג, הוצאת "מחניים" מרכז ספיר, ירושלים. עמ' 68–71.
- (36) רוטשילד י., תולדות בית שני הוצאת משרד החינוך והתרבות/המחלקה לתרבות תורנית, ירושלים תשל"ו, עמ' 29–39.
- (37) שטיינולץ ע., התלמוד לכל, עידנים — בשיתוף עם ידיעות אחרונות. ירושלים, תשל"ז, עמ' 14–28.

38) שטרן מ., "כנסת הגדולה" – ערך אנציקלופדי. האנציקלופדיה העברית כרך כ', ירושלים–תל-אביב תשל"א, עמ' 928–929.

— תולדות עם ישראל בימי קדם. הוצאת דביר. תל-אביב. תשל"ט, הפרק: "ימי הבית השני", עמ' 183–186.

39) שירר א., תולדות העם היהודי בתקופת ישו הנוצרי. E. Schurer, *The History of the Jewish People in the age of Jesus Christ, (175 B.C.–135 A.D.)*, Revised and edited by G. Vermes and F. Miller, Edinburgh 1973, 1979, 1987.

40) שרביט ש., נוסחותיה ולשונה של מסכת אבות והכנות למהדורה מדעית, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה" אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן. סיוון תשל"ו.